

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

Циклова комісія природничих дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Вища математика»
обов'язкових компонент
освітньо-професійної програми
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

**173 Авіоніка
Авіоніка**

за темою – Криволінійні та поверхневі інтеграли, формула
Остроградського.

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Методичною радою Кременчуцького
льотного коледжу Харківського
національного університету
внутрішніх справ
Протокол від 28.08.2023 № 1

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з технічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні циклової комісії природничих дисциплін, протокол
від 28.08.2023 № 1

Розробник:

*Викладач циклової комісії економіки, соціально-гуманітарних та
фундаментальних дисциплін, Пузир М.С.*

Рецензенти:

*1.Доцент кафедри автомобілів та тракторів Кременчуцького
національного університету імені Михайла Остроградського, кандидат
технічних наук, доцент Черниш А.А.*

*2.Начальник відділу організації наукової роботи та гендерних питань КЛК
ХНУВС, к.т.н., спеціаліст вищої категорії, викладач-методист Владов С.І.*

План лекції

1. Криволінійні інтеграли першого та другого роду: властивості і обчислення.
2. Поверхневі інтеграли першого та другого роду: властивості і обчислення.
3. Формула Остроградського.

Рекомендована література:

Основна

1. Денисюк В. П., Репета В. К. Вища математика. Модульна технологія навчання: Навч. посібник: У 4 ч. – Ч. 1. – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005. – 296 с.
2. Денисюк В. П., Репета В. К. Вища математика. Модульна технологія навчання: Навч. посібник: У 4 ч. – Ч. 2. – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005. – 276 с.
3. Денисюк В. П., Репета В. К. Вища математика. Модульна технологія навчання: Навч. посібник: У 4 ч. – Ч. 3. – К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005. – 444 с.
4. Антоненко В.Ф., Олешко Т.І., Паламарчук Ю.А. Вища математика. Модуль 1. Лінійна алгебра: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Т.І. Олешко. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005.- 140 с.
5. Кравченко В.В., Лубенська Т.В., Олешко Т.І. Вища математика. Модуль 2. Векторна алгебра та аналітична геометрія: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Т.І. Олешко. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005.- 144 с.
6. Коновалюк В.С, Олешко Т.І., Петрусенко В.П. Вища математика. Модуль 3. Вступ до математичного аналізу: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Т.І. Олешко. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005.- 128 с.
7. Ластівка І.О., Левковська Т.А., Олешко Т.І. Вища математика. Модуль 4. Диференціальне числення функцій однієї змінної: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Т.І. Олешко.- К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005,- 120 с
8. Мазур К.І., Олешко Т.І., Трофименко В.І. Вища математика. Модуль 5. Диференціальне числення функцій багатьох змінних: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Т.І. Олешко. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005.- 104 с.
9. Ковтонюк І.Ю., Коршлович С.Ю., Олешко Т.І. Вища математика. Модуль 6. Інтегральне числення функції однієї змінної Навч. посібник / За заг. ред. проф. Т.І. Олешко. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005.- 112 с.
10. Андрощук Л.В., Ковтун О.І., Олешко Т.І. Вища математика. Модуль 7. Ряди. Диференціальні рівняння : Навч. посібник / За заг. ред. проф. Т.І. Олешко. - К.: Книжкове вид-во НАУ, 2005.- 104 с.

Додаткова

11. Бубняк Т.І. Вища математика: Навчальний посібник. - Львів: «Новий світ-2000», 2009. – 436 с.
12. Жиленко Т. І. Обчислення та застосування кратних і криволінійних інтегралів : навч. посіб. / Т. І. Жиленко, О. А. Білоус. – Суми : Сумський державний університет, 2017. – 224 с.

Інформаційні ресурси в інтернеті

13. http://teta.at.ua/vishha_matematika_pidruchnik.pdf

14. <https://edu-lib.com/izbrannoe/dubovik-v-p-yurik-i-i-vishha-matematika-na>

Текст лекції

1. Криволінійні інтеграли першого та другого роду:

властивості і обчислення

Нехай функція $f(x, y)$ визначена і неперервна в кожній точці $M(x, y)$ дуги AB плоскої гладкої або кусково-гладкої кривої L . Розітнемо дугу AB довільно на n частинних дуг так, щоб $A_0 = A, A_1, A_2, \dots, A_n = B$. На кожній дузі $A_i A_{i+1}$ виберемо довільну точку $M_i(x_i, y_i)$. Обчислимо в цій точці значення заданої на кривій функції $f(x, y)$ і помножимо його на довжину дуги $A_i A_{i+1} = \Delta l_i$. Склавши всі добутки, одержимо інтегральну суму

$$S = \sum_{i=0}^{n-1} f(x_i, y_i) \Delta l_i \quad (1)$$

Визначення. Границя скінченної інтегральної суми (1), коли $\max \Delta l_i \rightarrow 0$, не залежить ні від способу розбиття кривої L , ні від вибору точок M_i на частинних дугах називається *криволінійним інтегралом першого роду* (або *криволінійним інтегралом по довжині дуги*) від функції $f(x, y)$ по дузі AB .

$$\int_{AB} f(x, y) dl = \lim_{\max \Delta l_i \rightarrow 0} \sum_{i=0}^{n-1} f(x_i, y_i) \Delta l_i. \quad (2)$$

Якщо підінтегральна функція $f(x, y) \geq 0$, то з геометричної точки зору криволінійний інтеграл першого роду $\int_{AB} f(x, y) dl$ визначає площу частини циліндричної поверхні, поміщеної між поверхнями $z = f(x, y)$ і $z = 0$, при цьому напрямною слугує дуга кривої AB , а твірна паралельна осі Oz , тобто $S = \int_{AB} f(x, y) dl$.

З механічної точки зору формула криволінійний інтеграл першого роду визначає масу кривої, коли $f(x, y)$ розглядається як густина речовини, зосередженої вздовж кривої AB , тобто $m = \int_{AB} f(x, y) dl$.

Обчислення криволінійного інтеграла першого роду

Якщо крива AB задана рівнянням $y = f_1(x)$ ($a \leq x \leq b$), то

$$\int_{AB} f(x, y) dl = \int_a^b f(x, f_1(x)) \sqrt{1 + (y')^2} dx \quad (3)$$

Властивості. Має ті ж самі властивості, що й визначений інтеграл, за

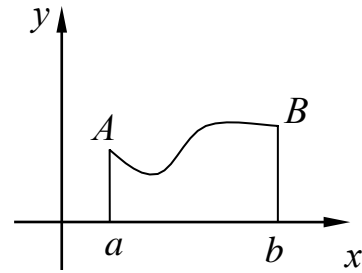

Рис. 1

винятком $\int_{AB} f(x, y)dl = \int_{BA} f(x, y)dl$.

Криволінійний інтеграл другого роду

Нехай у просторі задана неперервна лінія L , на якій вказано напрямок (рис. 2).

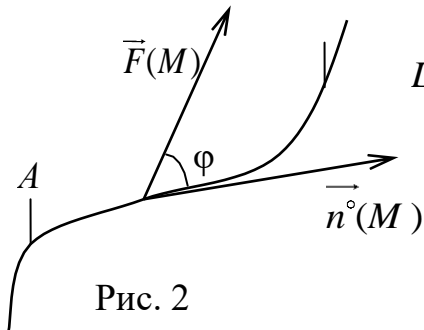

Рис. 2

Нехай у точці A її початок, а в B – кінець. Позначимо через $\vec{n}^o(M)$ одиничний вектор дотичної до цієї лінії в кожній точці $M(x, y, z)$ у напрямі кривої. Нехай на лінії L задана вектор-функція

$$\vec{F} = \vec{F}(M) = P(x, y, z)\vec{i} + Q(x, y, z)\vec{j} + R(x, y, z)\vec{k}$$

Визначення. Криволінійним інтегралом другого роду (або криволінійним інтегралом по координатах) називається інтеграл

$$\int_{AB} P(x, y, z)dx + Q(x, y, z)dy + R(x, y, z)dz \quad (4)$$

У випадку, коли дуга AB задана на площині, а на ній дві неперервні функції $P(x, y)$ і $Q(x, y)$, то розглядають інтеграл другого роду у вигляді

$$\int_{AB} P(x, y)dx + Q(x, y)dy \quad (5)$$

Властивості криволінійного інтегралу 2-го роду

При обчисленні криволінійних інтегралів другого роду важливе значення має напрям інтегрування.

1. При зміні напрямку інтегрування криволінійний інтеграл знак на протилежний.

$$\int_{AB} P(x, y)dx + Q(x, y)dy = - \int_{BA} P(x, y)dx + Q(x, y)dy \quad (6)$$

2. Якщо точка C знаходиться всередині дуги AB , то криволінійний інтеграл 2-го роду обчислюється за формулою

$$\int_{AB} Pdx + Qdy = \int_{AC} Pdx + Qdy + \int_{CB} Pdx + Qdy \quad (7)$$

Зауваження. Якщо L замкнута крива, то криволінійний інтеграл також існує. У цьому випадку слід внапрямі інтегрування. Позитивним напрямом обходу замкнутого контуру вважається той, при якому область інтегрування залишається зліва. Інтегрування по замкнутому контуру позначається символом

$$\oint_L P(x, y)dx + Q(x, y)dy. \quad (8)$$

Обчислення. Якщо крива L задана параметрично і $\begin{cases} x = \varphi(t) \\ y = \psi(t) \end{cases}, \alpha \leq t \leq \beta$, то

$$\int_L P(x, y)dx + Q(x, y)dy = \int_{\alpha}^{\beta} \{P(\varphi(t), \psi(t))\varphi'(t) + Q(\varphi(t), \psi(t))\psi'(t)\}dt \quad (9)$$

Приклад 2. Обчислити $\int_L (2 + xy^2)dx + (x^2y - 3)dy$, де L – дуга еліпса $x^2/4 + y^2/9 = 1$ від точки $A(-2, 0)$ до точки $B(2, 0)$.

Розв'язання. Запишемо параметричне рівняння еліпса $\begin{cases} x = 2 \cos t \\ y = 3 \sin t \end{cases}$.

Знайдемо нові межі інтегрування $\begin{cases} x = -2; \cos t = -1; t = \pi \\ x = 2; \cos t = 1; t = 0 \end{cases} \Rightarrow$

$$\begin{aligned} \int_L (2 + xy^2)dx + (x^2y - 3)dy &= \\ &= \int_{\pi}^0 \left[(2 + 2 \cos t \cdot 9 \sin^2 t) \sin t + (4 \cos^2 t \cdot 3 \sin t - 3) 3 \cos t \right] dt = \\ &= \int_{\pi}^0 (36 \cos^3 t \sin t - 9 \cos t - 4 \sin t - 36 \sin^3 t \cos t) dt = \\ &= \left(-9 \cos^4 t - 9 \sin t + 4 \cos t + 9 \sin^4 t \right) \Big|_{\pi}^0 = 8. \end{aligned}$$

Якщо крива L задана явним рівнянням $y = f(x)$, $a < x < b$, то

$$\int_{AB} P(x, y)dx + Q(x, y)dy = \int_a^b \{ P(x, f(x)) + Q(x, f(x)) f'(x) \} dx \quad (10)$$

Приклад 3. Обчислити $\int_L (xy - y^2)dx + xdy$ вздовж прямої $y = 2x$ від точки $A(0, 0)$ до точки $B(2, 4)$.

Розв'язання.

$$\begin{aligned} \int_L (xy - y^2)dx + xdy &= \int_0^2 (x \cdot 2x - 4x^2 + x \cdot 2)dx = \\ &= \int_0^2 (2x - 2x^2)dx = \left(x^2 - \frac{2x^3}{3} \right) \Big|_0^2 = -\frac{4}{3}. \end{aligned}$$

2. Поверхневі інтеграли першого та другого роду: властивості і обчислення.

Поверхневий інтеграл першого роду

Нехай функція $f(M) = f(x, y, z)$ визначена і неперервна в кожній точці $M(x, y, z)$ гладкої поверхні Σ .

Визначення. Поверхня називається гладкою, якщо в кожній її точці існує дотична

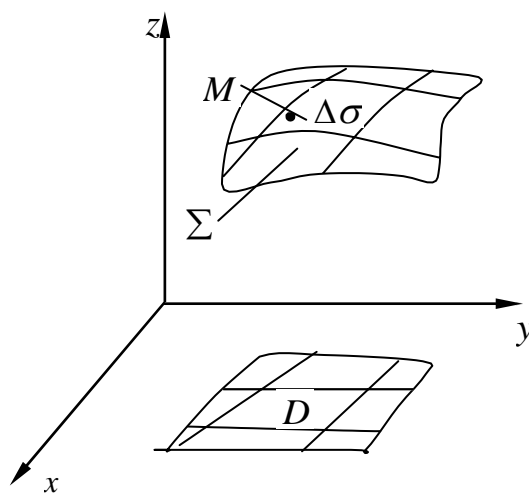

Рис. 3

площина, положення якої неперервно змінюється разом з точкою дотику.

Визначення. Поверхня називається *кусково-гладкою*, якщо вона складається зі скінченного числа гладких частин, що примикають одна до одної по кусково-гладких або просто гладких лініях.

Іншими словами, в кожній точці поверхні $z = z(x, y)$ існують скінченні частинні

похідні $\frac{\partial z}{\partial x}$, $\frac{\partial z}{\partial y}$.

Розіб'ємо поверхню Σ кусково-гладкими кривими довільним чином на частини $\Sigma_1, \Sigma_2, \dots, \Sigma_n$. Площу кожної частини позначимо як $\Delta\sigma_i$. Виберемо в кожній із цих частин довільну точку M_i , обчислимо значення функції $F(M_i)$ у кожній із цих точок і складемо інтегральну суму

$$T = \sum_{i=1}^n F(x_i, y_i, z_i) \Delta\sigma_i. \quad (11)$$

Визначення. Якщо границя інтегральних сум T прямує до деякої скінченної границі за умови, що найбільший із діаметрів $\Delta\sigma_i$ прямує до нуля, то вона називається *поверхневим інтегралом першого роду* від функції $f(x, y, z)$ по поверхні Σ і позначається символом

$$\iint_{\Sigma} F(x, y, z) d\sigma = \lim_{\max \Delta\sigma_i \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n F(x_i, y_i, z_i) \Delta\sigma_i. \quad (12)$$

Зведення поверхневого інтеграла до подвійного

Обчислення поверхневого інтеграла I роду зводиться до обчислення подвійного інтеграла по проекції поверхні Σ на одну з координатних площин.

Якщо поверхня, задана рівнянням $z = z(x, y)$ і проектується на площину xOy в область D , а функція $z(x, y)$ і її частинні похідні $\frac{\partial z}{\partial x}$ і $\frac{\partial z}{\partial y}$ неперервні в

замкнутій області D , то поверхневий інтеграл I роду перетворюється на подвійний інтеграл

$$\iint_{\Sigma} f(x, y, z) d\sigma = \iint_D f(x, y, z(x, y)) \sqrt{1 + (z'_x)^2 + (z'_y)^2} dx dy \quad (13)$$

При цьому поверхневий інтеграл, що стоїть зліва, існує, якщо існує подвійний інтеграл, що стоїть у правій частині рівності (13).

Поверхневий інтеграл другого роду

Розрізняють односторонні та двохсторонні поверхні.

Візьмемо на гладкій поверхні довільну точку $M(x, y, z)$ і побудуємо в ній нормаль до поверхні. Якщо обходячи по будь-якому замкненому контуру, що повністю лежить на поверхні Σ не перетинає її межі, ми повертаємось у точку M і при цьому напрямок нормалі не змінюється, то поверхня

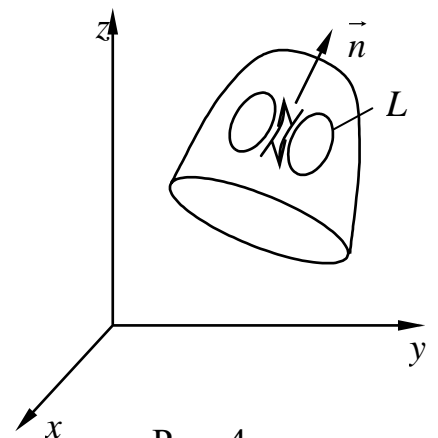

Рис. 4

називається *двосторонньою*, а якщо змінюється, то *односторонньою*. Напрямок обходу контуру L вважається позитивним, якщо спостерігач, розташований на поверхні, а його тулуб збігається з напрямком нормалі, обходить контур L , залишаючи поверхню Σ увесь час зліва від себе (рис. 4). Позначається

$$\Sigma^+ - \cos(\vec{n}, z) > 0, \quad \Sigma^- - \cos(\vec{n}, z) < 0.$$

Такі поверхні називаються *орієнтованими*.

Нехай на деякій орієнтованій поверхні $\Sigma \in z = z(x, y)$ визначена неперервна функція $F(x, y, z)$. Виберемо певну сторону поверхні Σ і розіб'ємо її довільно на частини $\Sigma_1, \Sigma_2, \dots, \Sigma_n$. Позначимо через $\Delta\sigma_i$ площу проекції на площину xOy частини Σ_i , узятую зі знаком “плюс”, якщо на Σ_i обрана верхня сторона поверхні, і зі знаком “мінус”, якщо на Σ_i обрана нижня сторона поверхні. Візьмемо в кожній частині Σ_i довільну точку $M_i(x_i, y_i, z_i)$, обчислимо значення функції $F(M_i)$ у кожній із цих точок і складемо інтегральну суму:

$$\begin{aligned} & F(x_1, y_1, z_1)\Delta\sigma_1 + F(x_2, y_2, z_2)\Delta\sigma_2 + \dots + F(x_n, y_n, z_n)\Delta\sigma_n = \\ & = \sum_{i=1}^n F(x_i, y_i, z_i)\Delta\sigma_i. \end{aligned} \quad (14)$$

Визначення. Скінченна границя інтегральної суми при прямуванні найбільшого з діаметрів $d(\sigma_i)$ до нуля, називається *поверхневим інтегралом другого роду* по обраній стороні поверхні Σ від функції $F(x, y, z)$, тобто

$$\iint_{\Sigma} F(x, y, z) dx dy = \lim_{\max d(\sigma_i) \rightarrow 0} \sum_{i=1}^n F(x_i, y_i, z_i) \Delta\sigma_i \quad (15)$$

Ця границя не залежить ні від способу розбиття поверхні Σ на частини Σ_i , ні від вибору точок M_i у кожній з них. При цьому сторону поверхні вказують додатково. Тут $dx dy$ площа проекції елемента поверхні на площину xOy .

Поняття поверхневого інтеграла II роду вводиться тільки для двосторонніх поверхонь.

Зведення поверхневого інтеграла другого роду до подвійного

Нехай Σ – поверхня, задана рівнянням

$z = z(x, y)$ і $R(x, y, z)$ – деяка обмежена функція на Σ . Тоді

$$\iint_{\Sigma} R(x, y, z) dx dy = \iint_{D_{xy}} R(x, y, z(x, y)) dx dy, \quad (16)$$

де D_{xy} – проекція Σ на площину xOy .

Правило. Для того, щоб інтеграл $\iint_{\Sigma} R(x, y, z) d\sigma$, узятий по стороні гладкої орієнтованої поверхні Σ^+ , визначеної рівнянням $z = z(x, y)$, перетворити в

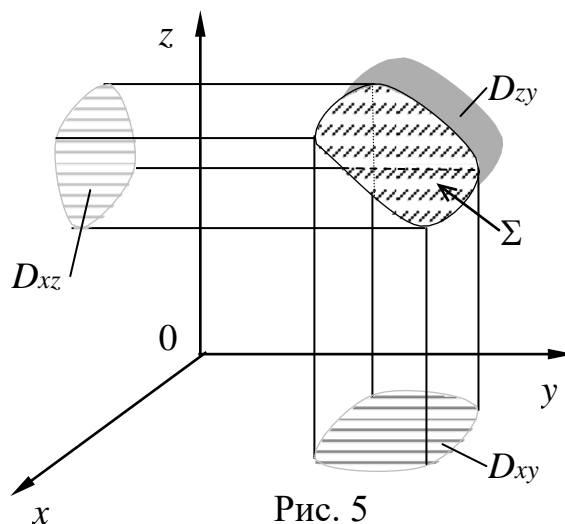

Рис. 5

подвійний, необхідно у підінтегральну функцію замість z підставити відповідно $z = z(x, y)$, а інтегрування по поверхні Σ^+ замінити інтегруванням по її проекції D_{xy} на площині xOy . Якщо інтеграл береться по нижній стороні поверхні Σ_- , то у виразі (16) беремо знак "-" у правій частині:
$$\iint_{\Sigma} R(x, y, z) dx dy = - \iint_{D_{xy}} R(x, y, z(x, y)) dx dy.$$

Аналогічно одержимо формули:

$$\iint_{\Sigma} P(x, y, z) dy dz = \pm \iint_{D_{yz}} P(x(y, z), y, z) dy dz, \quad (17)$$

$$\iint_{\Sigma} Q(x, y, z) dz dx = \pm \iint_{D_{xz}} Q(x, y(x, z), z) dz dx, \quad (18)$$

де D_{yz} , D_{xz} – проекції Σ на площини yOz і xOz .

3. Формула Остроградського

Формула Остроградського встановлює зв'язок між поверхневим інтегралом по замкненій поверхні з потрійним інтегралом по просторовій області, обмеженій цією поверхнею. Замкнена просторова область називається *простою*, якщо кожна пряма, що паралельна одній із координатних осей, перетинає межу області не більше ніж у двох точках.

Теорема. Нехай V – проста область, обмежена кусково-гладкою поверхнею Σ , і $P(x, y, z)$, $Q(x, y, z)$, $R(x, y, z)$ – функції, неперервні в області V разом із похідними $\frac{\partial P}{\partial x}$, $\frac{\partial Q}{\partial y}$, $\frac{\partial R}{\partial z}$. Тоді справедлива формула Остроградського:

$$\iiint_V \left(\frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y} + \frac{\partial R}{\partial z} \right) dx dy dz = \iint_{\Sigma} P dy dz + Q dz dx + R dx dy,$$

де поверхневий інтеграл другого роду слід обчислювати по зовнішній стороні поверхні Σ , яка обмежує область V .

Зауваження Використовуючи адитивну властивість поверхневого інтеграла, можна цю формулу узагальнити на довільну замкнену область V , яку можна розбити на скінченну кількість простих областей.

Контрольні питання:

1. Криволінійний інтеграл першого роду.
2. Криволінійний інтеграл другого роду.
3. Поверхневий інтеграл першого роду.
4. Поверхневий інтеграл другого роду.
5. Формула Остроградського.